

METAFORALARDÍŇ JASALÍW JOLLARÍ

Sh.M.Kunnazarova

filologiya ilimleri boyınsha filosofiya

doktorı (PhD), docent

Qaraqalpaqstan awıl xojalıǵı hám agrotexnologiyalar institutı

Annotaciya. *Kórkem ádebiyatta barlıq troplar sıyaqlı metafora predmetlerdi, waqıya-qubılıslardı ayqın, tásirli sáwlelendiriw ushın qollanıladi. Kórkem shıǵarma ómir, jámiyet, tábiyat hám insanniń ruwxıy dúnyasındaǵı qubılıslardıń kórkem sáwleleniwı bolıp esaplanadi. Usı qubılıslardıń beriliwinde, shıǵarmanıń kórkemligin támiyinlewde, onıń mazmun tereńligin júzege shıǵarıwda metaforanıń áhmiyeti úlken. Metafora zatlardı bir-birine megzetiwge tiykarlanǵan awıspalı súwretlewdiń túri. Olar sózdiń tiykarǵı mánisinen basqa mánide awıspı qollanıladi hám olarda predmetler arasındaǵı uqsaslıq shárttiligi turadi. Metaforada bir predmet ataması menen ekinshi bir predmet qayta ataladı hám usı tiykarla sózdiń obrazlılıǵı payda boladı. Bul maqalada shayıra G.Dáwletova shıǵarmaları tilinde jumsalǵan metaforalar sóz etiledi.*

Аннотация. *Все тропы, такие как метафорические объекты, используются для четкого и эффективного описания событий. Красота жизни, общества и природы — это красота всех событий в духовном мире человека. Велика роль метафоры в передаче этих событий, сохранении красоты сюжета, оценке глубины его содержания. Метафора может быть использована в дальнейшем. Они употребляются в ином смысле, чем значение слова, но имеют условие сходства между предметами. В метафоре одно имя объекта переименовывается в другой объект. В статье рассматриваются метафоры, используемые в языке произведений поэтессы Г. Давлетовой.*

Summary. *All tropes, such as metaphorical objects, are used to describe events clearly and effectively. The beauty of life, society and nature is the beauty of all events in the spiritual world of man. The role of metaphor is great in conveying these events, preserving the beauty of the plot, and assessing the depth of its content. The metaphor can be used further. They are used in a different sense than the meaning of the word, but have a condition of similarity between objects. In a metaphor, one object name is renamed into another object. The article examines the metaphors used in the language of the works of the poetess G. Davletova*

Таяныш сөзлер: *trop, metafora, uqsatıw, awıspalı máni, obrazlılıq, metaforanıń kórkemlew xızmeti, shıǵarma tili*

Ключевые слова: *троп, метафора, сравнение, переносное значение, образность, метафорическое употребление, язык произведение*

Key words: *trope, metaphor, comparison, figurative meaning, imagery, metaphorical use, language work*

Metafora kórkem shıǵarmada eń ónimli qollanılatuǵın troplardıń biri. Metafora zatları bir-birine megzetiwge tiykarlanǵan awıspalı súwretlewdiń túri. Olar sózdiń tiykarǵı mánisinen basqa mánide awıspı qollanıladı hám olarda predmetler arasındadıǵı uqsaslıq shárttiligi turadı. Metaforada bir predmet ataması menen ekinshi bir predmet qayta ataladı hám usı tiykarla sózdiń obrazlılıǵı payda boladı.

Metaforalar birneshe jollar arqalı jasalıwı múmkin:

- 1) edi, eken, bolıp kómekshi sózleriniń járdeminde;
- 2) Anıq bir túsinikti bildiriwshi sóz oǵan uqsawshı predmet ataması menen almastırıladı yamasa qayta ataladı;
- 3) Predmet atamaları menen birge oǵan uqsawshı sóz qosılıp qollanılıp metafora jasaladı.

Kórkem ádebiyatta barlıq troplar sıyaqlı metafora predmetlerdi, waqıya-qubılıslardı ayqın, tásirli sáwlelendiriw ushın qollanıladı. Kórkem shıǵarma ómir, jámiyet, tábiyat hám insannıń ruwxıy dúnyasındadıǵı qubılıslardıń kórkem sáwleleleniwı bolıp esaplanadı. Usı qubılıslardıń beriliwinde, shıǵarmanıń kórkemligin támiyinlewde, onıń mazmun tereńligin júzege shıǵarıwda metaforanıń áhmiyeti úlken. Metafora – kórkem shıǵarmanıń qunlılıǵın támiyinlewshi ámellerdiń biri. Orınlı tabılǵan metaforalar dóretiwshiniń niyetin, alǵa qoyǵan ideyaların, oy-pikirlerin tolıq hám kórkem jetkere aladı.

Metaforanıń kórkemlew xızmeti, ásirese poeziyalıq shıǵarmalarda ayqın kózge taslanadı. Bul tuwralı túrkmen ádebiyatshısı R.Rejebov – lirikanıń tájiriyesinde, poeziyanıń tariyxında, lirikası metaforasız bolmaǵan hám bolmaydı da, metaforasız lirika lirikalıq mazmunǵa iye bola almaydı, degen edi.

Qaraqalpaq tilinde metaforalar arnawlı túrde izertlew obektine alınbaǵanı menen, bul boyınsha ayırım miynetlerde sóz etildi. Biz bul maqalamızda shayıra G.Dáwletova shıǵarmalarında jumsalǵan metaforalar hám olardıń jasalıw usıllarına toqtap óttik. Shayıra óz shıǵarmalarında tildiń kórkemlew qurallarınan sheberlik penen paydalangan. Ásirese, metaforalar ayırıqsha diqqatqa ılayıq. Onıń poeziyasındadıǵı qollanılǵan metaforalarǵa názer awdarsaq, onda basqa sóz sheberlerine uqsamaytuǵın ózine tán stillik metaforalar da kóplep ushırasadı. Xalıq tilinde qollanılatuǵın dástúriy metaforalarda kóbinese haywan hám quslar, ósimlik atamaları uqsatıw hám uqsatıwshı predmet bolıp keledi. Al shayıra shıǵarmalarında kerisinshe, konkret predmetlerge qaraǵanda abstrakt túsinikler kóbirek gezlesedi. Máselen, bir ǵana kewil sóziniń ózi birneshe orınlarda qollanılǵanı menen, olar hár qıylı túsiniklerdi hám obrazlı mánilerdi payda etip kelgen.

Hárqanday kórkem sóz ustasınıń dóretiwshiliginde eń dáslep dúnya, ómir, turmıs, tirishilik sıyaqlı máseleler túrli planda súwretlenedi. Bunda shayıra tárepinen dástúriy metaforalar menen birge, jeke stiline tán avtorlıq metaforalar da qollanılǵan. Xalıq arasında ushırasatuǵın dúnyanı, ómirdi, turmıstı, mektepke, dáryaǵa, aǵısqa hám t.b. megzetiw jaǵdayları jiyi ushırasadı:

Ómir – saǵım, jilt eter qas-qaqımda («Gúzgi tolǵanıslar», 3-bet).

Ómir – mektep, oy jiberip qarasań («Tórtlikler», 37-bet).

Ómir aǵıs há degenshe ótedi («Házirgininín balaları», 45-bet).

Ómir – dárya, gá shúmip, gá júsesen («Kanatlap anamnín ármanlarında», 47-bet).

Ómir degen ózi teke tirespe («Balalıqtı saǵınıp», 65-bet).

Ómir degen bir mezgillik toyxanań («Oydaǵıларım», 153-bet).

Turmıs – sabaq, durıs ilip alǵanbız («Qanatlap anamnín ármanlarında», 47-bet).

Turmıs – aylaw, shańǵıtında qalǵan soń («Zor boladı óz qádirin bilgenler», 87-bet).

Turmıs – sınaq márreden zor ótkeyseń («Zor boladı óz qádirin bilgenler», 87-bet).

Turmıs – otlı jalın, oǵan kóneseń («Shımıldıǵıń - shıraǵıń», 101-bet).

Dúnya – túpsiz gúbi, tolǵan jeri joq («Rubayılar», 11-bet).

Dúnya qızıl túlki, kóziń toya ma? («Kewil – kewildiń dawası», 90-bet).

Joqarıda atap ótkenimizdey, kórkem shıǵarmalarda metaforalar birneshe jollar menen jasaladı. G.Dáwletova dóretiliwshiliginde qollanılǵan metaforalardıń ózgesheligi, onda edi, eken, bolıp sózleri járdeminde jasalǵan metaforalar derlik ushıraspaydı. Anıq bir túsinikti bildiriwshi sóz oǵan uqsawshı predmet ataması menen almastırılıwı yaamasa qayta atalıwı nátiyjesinde payda bolǵan metaforalar siyrek ushırasadı. Shayır dóretiliwshiliginde, insan, onıń minez-qulqı, átiraptaǵılar menen qarım-katnası, is-háreketlerin sıpatlawda hár qıylı haywan hám qus atamaları járdeminde dóretilgen metaforalardan ónimli paydalanǵan. Máselen,

Jollarında saǵal, túlki jortadı («Tırnalar qaytqanda», 66-bet).

Aydında muńlı ǵaz únsiz qalǵanda («Qaylarǵa kettiń», 30-bet).

Ǵarǵa emes, ǵaz bolarsań («Kız tańlawda asıqpa, sen», 55-bet).

Qanatlap silkindi ishıqı kepterim («Dayı qızǵa», 104-bet).

Mehriń qáne qonǵan altın qusına («Zor boladı óz qádirin bilgenler», 87-bet).

Aydın kólge qos aq quw qus jarasıq («Tanıs súwret», 132-bet).

Búlbúl nama shalsa qulaq salmadıń («Jigit ármanı», 50-bet).

Bunda túlki, saǵal metaforaları aramızda ushırasatuǵın ayırım sum, pasıq adamlar bolsa, ǵarǵa, ǵaz, kepter, aq quw, búlbúl metaforaları ashıqlardıń hár qıylı obrazları, sońǵı qatarlardaǵı qus, altın qus, tawıs qus – bular yar, zayıp mánisinde qollanılǵan. Demek, shayır insannıń hár qıylı ruwxıy halatın hám minez-qulqın, xarakterin súwretlewde ápiwayı jay sózlerden emes, metaforalardan utımlı paydalanǵan.

Bul usıl járdeminde tek ǵana insannıń minez-qulqı yaqi ruwxıy halatı ǵana emes, al áke, ana, perzent, aǵa-ini sıyaqlı sózler hár qıylı atamalar menen qayta atalıp, shıǵarmanıń kórkemligin, estetikalıq tásirsheńligin ele de arttırıp kelgen. Máselen,

At boldı búgin taylarıń («Inim Sársenbayǵa», 148-bet).

Palapanın ushırǵanda hár uya («Házirgininín balaları», 45-bet).

Sayalı – áke bayterek («Áke – sayalı bayterek», 135-bet).

Uzatıldı «óziń baqqan shójelер» («Írazi bolıń, anajan», 114-bet).

Analıq taxtınıń jemisin úzdim («Gúzgi tolǵanıslar», 3-bet).

Al, predmet atamaları menen birge oǵan uqsawshı sóz qosılıp qollanılıp payda etilgen metaforalar basım kópshilikti quraydı. Máselen, bir ǵana ómir, turmıs, táǵdir sıyaqlı túsinikler awıspalı mánilerde tómendegi orınlarda usı usıl arqalı jasalǵan:

Oyli-bálent keler ómir soqpağı («Ájağa», 14-bet).

Úlken sınaq eken ómir bazarı («Gúzgi tolğanıslar», 3-bet).

Ómir dárbentinde tegis gúzar joq («Tırnalar qaytqanda», 66-bet).

Ómir gúli ósip óngen izińnen («Írazı bolıń, anajan», 114-bet).

Turmıs báygisiniń aylawlarında («Gúzgi tolğanıslar», 3-bet).

Turmıs soqpağıniń duzlı shańgıtın («Watansań – hayal», 71-bet).

Turmıs kemesiniń tartıp saldawın («Háwjar-ay», 139-bet).

G.Dáwletova kútá sezimtal shayıra. Ásirese, onıń dóretiwshiliginde hayal-qızlar teması ayrıqsha orındı iyeleydi. Hayal adamniń ishki kewil-keshirmeleri, oyları, dúnyağa kózqarası, ómiri, balalıǵı, qızlıq dáwiri, kelinshek hám ómirlik joldas sıpatındaǵı turmısı, analıq baxıtı hám perzent tárbiyası máseleleri, qullası búrshesi shayır shıǵarmalarında kórkem túrde bayanlanǵan. Bunday sezimlerdi súwretlewde shayır metaforalardan, ásirese kewil sózi qatnasıp kelgen metforalardan ónimli paydalanǵan. Bizge belgili, kewil – keń túsinik. Ol adamniń oyın, qıyalın, ishki keshirmelerin, sezim-tuyǵıların, qayǵısın ham muńın, quwanış hám shadlıǵın ózinde jámlegen. Sonlıqtan bul sózdiń qatnasındaǵı metaforalar hár qıylı mánilerdi bildirip keledi. Ásirese kewil sózi menen birge oǵan uqsawshı sóz qosılıp qollanılıp metafora payda etiledi. Shayır dóretiwshiliginde kewil sózi kóbinese báhár, aspan, sandıq, qus, baǵ hám t.b. sózler menen birge kelip, awıspalı mánide qollanılǵan. Máwsimler ishinde báhár basqalarına qaraǵanda insan kewlin ózgeshe sezimlerde bóleyduǵın pasıl. Sonıń ushın bolsa kerek shayır kewildi báhárge megzetedi:

Kewil – báhár, háwes qızıl-jasılǵa («Gúzgi samallar», 5-bet).

Insanniń kewli sonday nárese, ol kimlergedur ashıq, al bazılarǵa bolsa jabıq. Onıń pákligi, tazalıǵı aspan menen salıstırıladi:

Dostım, taza bolsa kewil aspanıń («Rubayılar», 12-bet).

Kewil aspanımnan serpildi gewgim («Ziywarsań», 143-bet).

Al, onıń ishinde hár qıylı sırlar jasırılǵan, insanniń ómiri dawamındaǵı barlıq quwanışı hám qayǵısı usı «sandıq»ta jaylasqan:

Ashsam sırǵa tolı kewil sandıǵıń («Sahra maralı», 24-bet).

Kewil sandıǵımnan háykel taǵındım («Balalıqqa bir qaytayıq, muǵallım», 84-bet).

Joqarıda atap ótkenimizdey insan kewli keń túsinik. Sonıń ushın bolsa kerek, shayırlar onı hár qıylı túsinikler menen qayta atawǵa yaki basqasına uqsatıwǵa háreket etedi hám bul arqalı sózdiń ekspressivlik boyawın hám tásirsheńligin arttırıwǵa háreket etedi. Shayıra G.Dáwletova da bir ǵana kewil sózin hár qıylı «muqamǵa dóndirgen». Ásirese, ashıqtıń kewlin baǵqa, shámenge megzetiliw jaǵdayları kóbirek ushırasadı. Óytkeni baǵ, gúl, búlbil bulardıń barlıǵı ishqi-muhabbattıń simvolı sıpatında ádebiyatta ónimli qollanıladi. Máselen:

Mudam kewil baǵımdasań («Shıqpay qalma arsinaman», 59-bet).

Kewil baǵıń gózzallıqqa enedi («Kók kóylek», 72-bet).

Al mına qatarlarda bolsa kewil qusqa megzetiledi:

Kewil qusım sayrar sulıw baǵı bar («Tanıs súwret», 132-bet).

Maǵan dúrlep ushsa kewliń kepteri («Sen degenimde», 20-bet).

Insan ómirde bolıp atırǵan barlıq hádiyselerdi tek ǵana kózi menen emes, bálkim ishley ańlawı, seziniwi kerek. Bul jaǵdaydı shayır mına qatarlar arqalı sheber súwretlegen:

Bazıardıń kewil kózi gór bolar («Rubayılar», 11-bet).

Al «kewil kózi» menen kórgen hám sezingen nárselerin bolsa oy eleginen ótkerip, olardıń qay biri jaqsı, qay biri jaman ekenligin «ólshep» kóredi:

Kewil tárezińe salmaq salǵaysań («Shımıldıǵıń - shıraǵıń», 100-bet).

Insan kewli (qálbi) keń hám tereń bolǵanlıǵı ushın da ol tómenдеgi sózler menen qatar qollanılıp, awıspalı mánilerdi bildirip kelgen:

Kewilimniń qara tereń kólinde,

Samallar suwırsa qálbim aralın («Tutlarday tógilip», 13-bet).

Qız sırnıqsa sizlar – qálbim aralı («Zor boladı óz qádirin bilgenler», 86-bet).

Ómir barlıq waqıtta shadıqlardan ibarat emes, kewli taza adamlar menen birge pasıq, jaman niyetli adamlar da aramızda barshılıq. Solay eken ómirdiń bunday unamsız kórinisleri de shayır tárepinen tek ǵana tuwra mánide emes, awıspalı mánide metaforalar járdeminde tásirli bayan etilgen:

Júziń shekeleydi kewil kirinen («Rubayılar», 12-bet).

Kewili kir dos boladı malıńa («Rubayılar», 12-bet).

Súrtkisi kelgenler kewil kúyesin («Tırnalar qaytqanda», 67-bet).

Metaforalar tiykarınan, kórkemlik jaqtan eki wazıyanı atqaradı: birinshi, shıǵarma syujetin ashıp beriw ushın waqıya yaqı qaharmanlarǵa tán ózgesheliklerdi súwretlew, ekinshisi, mine usı waqıyanı yaqı qaharmannıń iskerligin bahalaw, oǵan múnásibet bildiriw. G.Dáwletova óz shıǵarmalarında usı eki usıldan da sheber paydalanıp, metaforalardıń ájayıp úlgilerin payda etken.

Joqarıda atap ótkenimizdey, shayır poeziyasında insanniń kewli, onıń ishki oy-keshirmeleri, sezim-tuyǵıları birinshi planǵa shıǵarılıp, onıń dóretiwshiliginiń tiykarın quraydı. Ashıqlıq, ishqi-muxabbat teması heshbir shayır yaqı jazıwshınıń dıqqatınan shette qalmaǵan. Solay bolsa da, G.Dáwletova bul temaǵa ayrıqsha máni júklep, tek ǵana jigit hám qız arasındaǵı názik sezimler emes, insanniń watanǵa, tuwılǵan jerge degen muhabbatın súwretlewde ájayıp metaforalardı dóretken. Máselen,

Patsha ediń sulıwlıqtıń taǵında,

Májnún boldım muhabbatıń baǵında («Ayralıq hazarı», 33-bet).

Tuwǵan elge ishqi otın jaqqan jer («Sher tolqıtkan Shejireli, Shaxaman», 121-bet).

Sen – aspansań, zayıbıń – ay jarasıq («Zor boladı óz qádirin bilgenler», 87-bet).

«Eń taza almanı» qaqsı («Kız tańlawda asıqpa, sen», 56-bet).

Qız – patsha, jigit – wázir basın iyedi («Watansań – hayal», 70-bet).

Úydegi Sánemge sadıq wázirmen («Dayı qızǵa», 105-bet)

Shayır dóretiwshiliginde predmet atamaları menen birge oǵan uqsawshı sóz kosılıp qollanılǵan metaforalar jiyi ushırasadı. Ásirese, baxıt, iǵbal, árman, hijran, qıyanet sıyaqlı sezimlerdi súwretlewde shayır metaforalardan utımlı paydalanǵan. Baxıt sózi kóbinese baǵ, dárya sıyaqlı unamly ottenokke iye sózler menen qatar qollanılǵan:

Baxit dáryasınan marjan súzedi («Gúzgi tolğanıslar», 3-bet).

Óziń baǵman baxitińniń baǵına («Házirginiń balaları», 45-bet).

Al, árman, hijran, qıyanet sıyaqlı sózler bolsa kóbirek qanjar, daǵ sıyaqlı unamsız ottenokke iye sózler menen qatar qollanılıp metaforalar payda etilgen:

Árman kóshkisinde oyǵa talaman («Tutlarday tógilip», 13-bet).

Árman aralında sharshısın bılǵap («Sárwi boylıma», 29-bet).

Tózgenmen sonlıqtan hijran daǵına («Gúzgi samallar», 5-bet).

Xalıq arasında keń tarqalǵan túsinik boyınsha waqıt heshkimdi kútip turmaytuǵın, heshqashan toqtamaytuǵın – dárya, ol hámme nárseniń emi, dawası, ólshew tárezisi. Dál usı dátúriy túsinikler shayır shıǵarmalarında da ájayıp metaforalar járdeminde súwretlengen:

Waqıt – dárya, misli tulpar shaǵında («Gúzgi tolğanıslar», 3-bet).

Waqıt dáryasında qalqıp júzedi («Qırǵa qańtarıwlı qayıq qasında», 48-bet).

Solay etip, G.Dáwletova dóretiwshiliginde jumsalǵan metaforalardı úyreniw nátiyjesinde tómendegidey juwmaqqa keldik:

1. Shayıra shıǵarmalarında kóbinese predmet atamaları menen birge oǵan uqsawshı sóz qosılıp qollanılıp payda etilgen metaforalar jiyi qollanılǵan. Bunda tiykarǵı orındı abstrakt túsinikke iye sózler quraydı;

2. Edi, eken, bolıp sózleriniń járdeminde jasalǵan metaforalar derlik qollanılmaǵan;

3. Anıq bir túsinikti bildiriwshi sóz oǵan uqsawshı predmet ataması menen almasırlılıp, qayta atalıwı nátiyjesinde payda bolǵan metaforalar siyrek ushırasadı. Olar tiykarın adam mánisin bildiriw ushın jumsalǵan.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Абдиназимов Ш.Н. Лингвопоэтика. Тошкент. 2020.

2. Алланазаров Е.Е.Қарақалпақ тилинде метафоралардың стильлик қолланылыўы (Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық шайыры Т.Жумамуратовтың поэзиясы тийкарында). Филол. илим. канд. дисс. –Нөкис. 2002.

3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Нөкис, Қарақалпақстан. 1990.

4. Белбаева М.А. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1976.

5. Jolımbetova Sh. G.Dáwletovaniń shıǵarmalarında naqıl-maqallardıń lingvopoetikalıq analizi // Turkiy xalqlar filologiyasida fundamental tadqiqotlar va innovacion ta'lim texnologiyalari. Nukus, 2022. –B. 614-616.